

JAKUB WOJTKOWIAK

Uniwersytet Adama Mickiewicza
ORCID: 0000-0001-8057-6904
jakubw@amu.edu.pl

PROBLEM JEŃCÓW RADZIECKICH W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ W PAMIĘCI I POLITYCE HISTORYCZNEJ ZSRR I FEDERACJI ROSYJSKIEJ

**The Problem of Soviet Prisoners of War during World War II
in the Memory and Politics of Memory of the Soviet Union
and the Russian Federation**

This article deals with the problem of the presence of Soviet prisoners of war during World War II in the memory and politics of memory of the Soviet Union and contemporary Russia. It describes the most important stages of the attitude towards prisoners of war in different historical periods, including in: the Stalinist regime, when they were condemned; the Khrushchev Thaw, when they were rehabilitated; after the collapse of the Soviet Union, when the prisoner-of-war issues appeared in historical debate and culture; and in modern times, when prisoners of war have been pushed to the margins of the politics of memory and memory as an inconvenient problem from the point of view of the current glorification of Stalin and his era.

Keywords: Soviet Union, Russian Federation, prisoners of war, politics of memory, memory.

Choć od zakończenia II wojny światowej minęło już 75 lat, wydarzenia z nią związane budzą żywe zainteresowanie i badaczy, i dużych rzesz zwykłych miłośników historii. Jednak niektóre problemy i epizody doczekały się już szerokiego przedstawienia w historiografii, inne nadal czekają na zajęcie należnego miejsca zarówno w badaniach historycznych, jak i powszechnej świadomości Europejczyków.

Do tych drugich należy z pewnością problematyka losów radzieckich jeńców wojennych, którzy w czasie działań wojennych dostali się do niewoli niemieckiej bądź niewoli sojuszników III Rzeszy (głównie Finlandii i Rumunii). A były to losy niezwykle tragiczne. Niemcy gorszy los zgotowali w czasie wojny jedynie ludności żydowskiej na opuszczonych przez siebie obszarach Europy. Paradoksalnie, w sposób najbardziej systematyczny problematykę związaną z losami jeńców radzieckich podjęła historiografia niemiecka i to jej ustalenia dominują w literaturze przedmiotu. Według Christiana Streita tylko do połowy grudnia 1941 roku w rękach niemieckich znalazło się aż 3,35 miliona jeńców radzieckich¹. Ogromną część z nich decydenci Rzeszy skazali na śmierć głodową, dokonując tym samym jednej z najokrutniejszych zbrodni przeciwko ludzkości. Świadomość tego faktu jest niezwykle skromna. Jeśli przeciętny mieszkaniec Starego Kontynentu wie, że zbrodnia ta miała miejsce, a nie jest profesjonalnym historykiem, zapewne wiedzę tę zaczerpnął z bardzo poczytnej i wydanej w wielu krajach pracy Timothy'ego Snydera *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*². Dotyczy to zapewne także Polaków, choć ziemie dzisiejszej Rzeczypospolitej stały się grobem około pół miliona radzieckich jeńców zamorzonych głodem bądź zamordowanych w inny sposób przez Niemców w latach II wojny światowej³.

Stoi to w jaskrawej sprzeczności z dość powszechną świadomością, iż na cmentarzach położonych na ziemiach polskich w obecnych granicach spoczywa ponad 600 tysięcy czerwonoarmistów. Dlaczego tak się dzieje? Odpowiedź jest prosta. Ostatnia liczba wielokrotnie jest powtarzana przez rosyjskie kręgi polityczne i historyków chcących się przypodobać Kremlowi i siłą rzeczy trafia do środków masowej informacji, o jeńcach zaś w oficjalnej polityce historycznej, a stąd i pamięci zbiorowej, praktycznie się nie wspomina.

Przyczyną było skazanie milionów obywateli radzieckich, którzy oddali się do niewoli, na potępienie i zapomnienie. Józef Stalin uznał tych żołnierzy i oficerów Armii Czerwonej za tchórzy i zdrajców. W wydanym już 16 sierpnia 1941 roku rozkazie radzieckiej Kwatery

¹ Korzystałem z rosyjskiego wydania jego pracy: K. Sztrajt, „Oni nam nie towarzyszą”. *Wiermacht i sowieckie wojennoplennych w 1941–1945 gg.*, Moskwa 2009, s. 87.

² Zob. polskie wydanie: T. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. B. Pietrzyk, Warszawa 2011, zwłaszcza strony 198–208. Charakterystyczne, że praca ta nie doczekała się dotąd tłumaczenia na język rosyjski.

³ Na temat polskich badań nad problematyką jeńców radzieckich w czasie II wojny światowej zob.: G. Motyka, *Tragedia jeńców sowieckich w czasie II wojny światowej w polskiej historiografii*, w: *Jeńcy sowieccy na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. J. Wojtkowiak, Warszawa 2015, s. 17–34.

Naczelnego Dowództwa czytamy między innymi: „Dowódców i pracowników politycznych, którzy w czasie walki zrywają z siebie dystynkcje, uciekają na tyły lub oddają się wrogowi do niewoli, uznawać za świadomych dezertersów, ich rodziny podlegają aresztowaniu jako rodziny dezertersów, którzy złamali przysięgę i zdradzili swą Ojczyznę. [...] Jeżeli przełożony albo część czerwonoarmistów, zamiast organizować opór, będzie wolała się poddać – likwidować wszelkimi środkami, tak naziemnymi, jak i powietrznymi, a rodziny oddających się do niewoli czerwonoarmistów pozbawiać państwowych świadczeń i pomocy”⁴.

Skala zjawiska wykluczyła konsekwentne stosowanie aż tak radykalnych środków – tylko do końca 1941 roku do niewoli niemieckiej (ale także niewoli sojuszników III Rzeszy) trafiło ponad 3 miliony żołnierzy i oficerów Armii Czerwonej. Represjonowanie ich rodzin groziło paraliżem kraju, któremu potrzebne były wszystkie siły, aby uchronić się przed ostateczną klęską. Wśród jeńców, dokładnie miesiąc przed wydaniem rozkazu, znalazł się na dodatek starszy syn samego dyktatora – Jakow Iosifowicz Dżugaszwili, więc Stalin powinien był sam siebie wysłać do łagru jako członka rodziny zdrajcy ojczyzny, gdyż Jakow był oficerem Armii Czerwonej. Ponadto Niemcy, nie doceniając tego, że masowe oddawanie się do niewoli obywateli radzieckich w mundurach Armii Czerwonej jest – przynajmniej w niektórych wypadkach – wyrazem sprzeciwu wobec rządów komunistycznego reżimu, i licząc na nieuchronny upadek ZSRR, nie zdecydowali się z przyczyn ideologicznych na rzucenie hasła odbudowy Rosji i masowe wykorzystanie jeńców jako sojuszników w walce ze Stalinem i jego systemem. Nawet gdy w kwietniu 1942 roku do niewoli niemieckiej dostał się jeden z niekwestionowanych bohaterów bitwy pod Moskwą – generał lejtnant Andriej Własow – i stanął na czele Ruchu Wyzwolenia Narodów Rosji, jego działalność nie spotkała się z szerszym poparciem czynników decyzyjnych III Rzeszy, w tym przede wszystkim Adolfa Hitlera, a jego żołnierze trafili na front dopiero w 1945 roku pod Kostrzynem, gdy Armia Czerwona stała już nad Odrą, u wrót niemieckiej stolicy.

Stalin oczywiście nie zapomniał o jeńcach, nie zapomniał przede wszystkim o tym, że część z nich podjęła jednak współpracę z nieprzyjacielem. Na konferencji w Jałcie skłonił swych sojuszników do zgody na przymusową repatriację do ZSRR wszystkich obywateli radzieckich, którzy znaleźli się na obszarach zajętych przez zachodnich

⁴ Приказ Ставки Верховного главнокомандования Красной армии «О случаях трусости и сдаче в плен и мерах по пресечению таких действий», 16 августа 1941 г., в: *1941 год*, red. W.P. Naumow, kn. 2, Moskwa 1998, s. 478.

aliantów. Ocalali z zagłady jeńcy, nawet ci, którzy ochoczo wracali do ojczyzny, przechodzili upokarzającą procedurę weryfikacji ich postaw w niewoli – zamieniali obóz jeniecki na filtracyjny, byli poddawani szykanom, przesłuchaniom, a ci, u których w jenieckim życiu znaleziono kompromitujący moment, trafiali na jedną z wysp Gułagu lub nawet przed pluton egzekucyjny⁵. Wszyscy zaś zostali napiętnowani jako tchórze, którym nie starczyło odwagi, by zginąć z bronią w rękę, a ich rodziny nadal prześladowano i spotykały je różnorakie szykany.

Dopiero po śmierci Stalina byłych jeńców zrehabilitowano – 29 czerwca 1956 roku Komitet Centralny Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego i Rada Ministrów ZSRR wydały uchwałę „O likwidacji następstw poważnych naruszeń praworządności wobec byłych jeńców wojennych i ich rodzin”⁶. W tym samym roku Michaił Szołochow swą minipowieścią *Los człowieka* wprowadził do powszechnej świadomości nieco tylko wyidealizowany obraz życia jenieckiego. Ugruntował go wspaniałą ekranizacją książki i wybitną rolą Siergiej Bondarczuk trzy lata później. Historiografia radziecka podjęła wreszcie niektóre wątki związane z losem jeńców, ale był to obraz zideologizowany, przedstawiający głównie ich męstwo, udział w ruchu oporu i zbrojnych wystąpieniach w obozach, przykłady niezłomnej postawy wybranych, przede wszystkim prominentnych, jeńców (na przykład generała lejtnanta Dmitrija Karbyszewa zamęczonego w obozie jenieckim w lutym 1945 roku), udział zbiegłych z obozów jenieckich czerwonoarmistów w partyzantce różnych krajów Europy.

Dopiero u schyłku gorbaczowowskiej pieriestrojki, a przede wszystkim po rozpadzie Związku Radzieckiego i rozszerzeniu dostępu do dokumentów spoczywających w archiwach byłego ZSRR, rozpoczęły się w krajach powstałych na jego gruzach szersze badania nad różnymi aspektami problematyki jenieckiej. Przede wszystkim podjęto, opierając się na dokumentach Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony ZSRR/Federacji Rosyjskiej, próbę określenia liczby żołnierzy i oficerów Armii Czerwonej, którzy w okresie II wojny światowej trafili do niewoli, oraz liczby tych, którzy w niej zginęli. Zespół wojskowych histo-

⁵ Przykładem przedstawiającym przedłużenie gehenny byłych jeńców po powrocie do ojczyzny są wspomnienia majora Wasilija Nowobranca, byłego szefa wywiadu 6. Armii, który do niemieckiej niewoli dostał się już w sierpniu 1941 r.: W.A. Nowobraniec, *Zapiski wojennego razwiędczika*, „Wojenno-istoriczeskij archiw” 2005, nr 2, s. 101–108.

⁶ Постановление Центрального комитета КПСС и Совета министров СССР от 29 июня 1956 г., Об устранении последствий грубых нарушений законности в отношении бывших военнопленных и их семей, 29 июня 1956 г., в: *Reabilitacija: kak eto bylo, fevral 1956 – naczalo 80-ch godow*, sost. A. Artizow, Ju. Sigaczew, I. Szewczuk, W. Chłopow, Moskwa 2003, s. 129–132.

ryków i archiwistów, kierowany przez generała pułkownika Grigorija Kriwoszejew, już trzykrotnie (po raz pierwszy w 1993 roku) publikował dane o stratach poniesionych przez Armię Czerwoną w czasie tak zwanej wielkiej wojny ojczyźnianej, w tym również o liczbie jeńców i tych, którzy powrócili z niewoli⁷. Co ciekawe, wspomniany już Streit, na podstawie dokumentów niemieckich, twierdzi, że ogólna liczba jeńców wynosiła 5,7 miliona, a spośród nich zginęło w niewoli 3,3 miliona⁸. Dane zespołu Kriwoszejew umniejszają rozmiar zbrodni – według nich było 4559 tysięcy jeńców i zaginionych bez wieści (czyli też takich, którzy *de facto* polegli w walce), z których powróciło z niewoli 1836 tysięcy, a kolejnych 938 tysięcy uznanych za zaginionych odnaleziono na oswoadzanych terytoriach i ponownie zmobilizowano do Armii Czerwonej. Wynika z tego, że – według danych rosyjskich – w niewoli niemieckiej zginęło „zaledwie” 1785 tysięcy jeńców, prawie o połowę mniej niż to wynika ze źródeł niemieckich.

Dzięki realizacji projektu mającego na celu upamiętnienie żołnierzy i oficerów Armii Czerwonej poległych przede wszystkim (choć zamiar inicjatorów jest znacznie szerszy) w czasie II wojny światowej, możemy dziś w Internecie zapoznać się z fotokopiami dokumentów ze zbiorów Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej i Centralnego Archiwum Marynarki Wojennej FR dotyczących strat poniesionych w czasie działań wojennych. Są wśród tych akt również karty obozowe sowieckich jeńców, zestawiane po wojnie spisy jeńców poszczególnych obozów itp. itd.⁹ W ostatnich dwóch latach dokumenty te zostały dołączone do portalu „*Pamiat' naroda*”, gdzie – znając personalia konkretnej osoby – można zapoznać się ze wszystkimi dokumentami jej dotyczącymi, a które wcześniej opublikowano w różnych portalach internetowych¹⁰. Dosłownie w ostatnich tygodniach (stan na kwiecień 2021 r.) na portalu tym udostępniono karty ewidencji służby bardzo wielu oficerów, którzy ponieśli śmierć w cza-

⁷ *Grif siekrietnosti sniat. Potieri Woorużennych sił SSSR w wojnach, bojowych diejst-wijach i woorużennych konfliktach. Statistczeskoje issledowanije*, red. G.F. Kriwoszejew, Moskwa 1993, s. 130–131; *Rossija i SSSR w wojnach XX wieka. Potieri woorużennych sił. Statistczeskoje issledowanije*, red. G.F. Kriwoszejew, Moskwa 2001, s. 237; *Wielikaja Otieczestwiennaja biez grifa siekrietnosti. Kniga potier'*, red. G.F. Kriwoszejew, Moskwa 2010, s. 41.

⁸ K. Sztrajt, „*Oni nam nie towarzyszy...*”, s. 8.

⁹ Adres strony: www.odm-memorial.ru. Wyszukiwanie odbywa się, niestety, poprzez wpisanie danych konkretnej osoby lub grupy osób. Można jednak wpisać jedno z popularnych nazwisk oraz słowa „w niewoli”, by móc później zapoznać się z oryginalnymi dokumentami.

¹⁰ Adres strony: www.pamyat-naroda.ru. Wystarczy wejść w podrozdział „Gieroi wojny”.

się wielkiej wojny ojczyźnianej, w tym również tych, którzy stracili życie w niewoli¹¹ (ale już nie tych, którzy z niej szczęśliwie powrócili).

Nie da się ukryć, że wymienione działania, związane z polityką historyczną, swój początek biorą w dobie rządów Borysa Jelcyna. Na dodatek stanowią swoiste dopełnienie głównego celu – pokazania wysiłku i ofiar narodów ZSRR w czasie wojny z Niemcami. Wątek jeńców wojennych pojawia się w nich, gdyż nie sposób go pominąć. Kiedy Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia zwróciło się do swego rosyjskiego odpowiednika z inicjatywą wspólnego utworzenia internetowej bazy, w której zawarte by były nazwiska żołnierzy i oficerów Armii Czerwonej, którzy ponieśli śmierć na terenie dzisiejszej Rzeczypospolitej, więc również jeńców, propozycja ta została zignorowana.

Znacznie więcej mają do powiedzenia historycy, którzy prowadzą swe badania z czystego zainteresowania, nie oglądając się na poczytania i priorytety państwa rosyjskiego. Zdecydowanie najczęściej kontrowersji budzi kwestia współpracy setek tysięcy byłych czerwonoarmistów i oficerów Armii Czerwonej z niemieckim najeźdźcą. Kirył Aleksandrow jest bodaj najbardziej konsekwentny w próbach rehabilitacji gen. Własowa i jego podkomendnych, zrównując w pewien sposób antystalinizm z rosyjskim patriotyzmem¹². Nie brakuje jednak głosów bardziej stonowanych oraz stanowczego potępienia dla kolaborantów¹³. Ważne jest, że ten problem został podjęty i jest dyskutowany w rosyjskiej literaturze historycznej. Wcześniej polemika naukowa na ten temat mogła się toczyć tylko na emigracji.

Powstały również monografie omawiające wybrane aspekty problematyki jenieckiej – prace poświęcone przedstawicielom sowieckiej generalicji, którzy trafili w czasie wojny do niewoli¹⁴. Inne pozycje były

¹¹ Można tam zapoznać się między innymi z taką kartą przedstawiającą przebieg służby naszego rodaka wojeninżeniora I rangi Bogdana Rymaszeckiego, który zmarł w obozie jenieckim we Włodzimierzu Wołyńskim już w grudniu 1941 r., <https://pamyat-naroda.ru/heroes/> Рымашевский Богдан Казимирович. 1900 г.р.

¹² Na przykład: K.M. Aleksandrow, *Oficerskij korpus armii gienierał-lejtienanta A.A. Własowa 1944–1945*, Moskwa 2009; K.M. Aleksandrow, *Russkije sołdaty Wiermachta. Gieroi ili priedatieli*, Moskwa 2005.

¹³ M.I. Siemiriaga, *Kołlaboracyonizm. Priroda, tipologija i projawlenija w gody Wtoroj mirowoj wojny*, Moskwa 2002; S. Czujew, *Prokatyje sołdaty. Priedatieli na storonie Trietjegho reicha*, Moskwa 2004.; B.N. Kowalew, *Kołlaboracyonizm w Rossii w 1941–1945 gg.: typy i formy*, Wielkiej Nowgorod 2009.

¹⁴ F.D. Smirnow, *Sowietskije gienieraty w plenu*, Moskwa 1999.; O.S. Smysłow, *Stalinskije gienieraty w plenu*, Moskwa 2015. Co ciekawe, oparta na solidnych materiałach źródłowych pochodzących z Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony FR, praca ukazała się jedynie na Zachodzie, w języku angielskim: A.A. Maslov, *Captured Soviet Generals. The Fate of Soviet Generals Captured by the Germans, 1941–1945*, London–Portland 2001. Zdecydowana większość radzieckiej generalicji oddała się do niewoli niemieckiej. Wyjątek stanowi Władimir Kirpicznikow, który w lipcu 1941 r. poddał się Finom.

poświęcone niektórym obozom jenieckim¹⁵ itp. Jedna z nowszych monografii o jeńcach, pióra Olega Smysłowa, ukazała się w 2014 roku w popularnej, trafiającej do szerszego kręgu czytelników, serii wydawnictwa „Wiecze”¹⁶. Na język rosyjski przełożono ostatnie wydanie najważniejszej niemieckiej pracy na temat jeńców sowieckich w Niemczech, wspomnianej już wyżej książki Christiana Streita¹⁷, a w 2012 roku również znakomite opracowanie norweskiej badaczki Marianne Solejm o losach jeńców sowieckich w czasie II wojny światowej na terenie okupowanej przez Niemców Norwegii¹⁸.

W ciągu ostatnich kilku lat na wyróżnienie zasługuje działalność edytorska wydawnictwa „Aleteja” z Petersburga. To ono wydało przekład pracy o radzieckich jeńcach wojennych na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej¹⁹. W tym samym czasie ukazała się w nim ciekawa monografia o byłych jeńcach służących w czasie wojny w pomocniczych formacjach Wehrmachtu w Afryce Północnej²⁰, a całkiem niedawno, przy współpracy Uniwersytetu Uralskiego z Jekaterynburga, dobrze udokumentowana praca poświęcona już nie tylko generałom, ale również pułkownikom Armii Czerwonej w niewoli²¹.

Osobnym zjawiskiem, które należy odnotować jest szereg rocznikowych publikacji poświęconych powstaniu w obozie zagłady w Sobiborze, którego główną siłą sprawczą była grupa radzieckich jeńców wojennych narodowości żydowskiej²².

Należy jednak podkreślić, że wszystkie wymienione pozycje ukazały się poza oficjalną, wspieraną przez państwo rosyjskie, historio-

¹⁵ Na przykład: M. Je. Jerin, G.A. Cholnyj, *Tragedija sowietskich wojennoplennyh. Istorija sztalaga 326 (VI K) Zenne 1941–1945 gg.*, Jarosław 2000. Tu warto wyróżnić prace historyków białoruskich: *Łagieria sowietskich wojennoplennyh w Bielarusii 1941–1944. Sprawozdanie*, red. W.I. Adamuszko i in., Minsk 2004; *Miasukowszczina. Ształag 352 1941–1944. Dokumenty i materiały*, red. S.W. Żumar, Minsk 2005.

¹⁶ O.S. Smysłow, *Plen. Żyżń i smiert’ w faszystskich łagieriach*, Moskwa 2014.

¹⁷ Książka ta ukazała się w wysokim, jak na publikacje naukowe, nakładzie 1500 egzemplarzy. Wcześniej, w 1992 r., obszernie fragmenty tej pracy opublikował historyczny organ Ministerstwa Obrony FR „Военно-Исторический Журнал”.

¹⁸ M.N. Solejm, *Sowietskije wojennoplennyje w Norwegii w 1941–1945 gg. Czislennost’, organizacija, riepatriacija*, Moskwa 2012.

¹⁹ *Sowietskije wojennoplennyje wo wriemja Wtoroj mirowoj wojny na polskich ziemiach*, red. Ja. Wojtkowiak, Sankt-Pietierburg 2017. Publikacja ukazała się przy finansowym wsparciu Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, które również w 2015 r. wydało polską wersję tej pracy.

²⁰ W.W. Bielakow, *Russkije soldaty w Siewiernoj Afrikie (1940–1945 gg.). El-Atamejn: nieizwiestnyje stranicy wojny*, Sankt-Pietierburg 2017.

²¹ O. Nużdin, *Gienieraty i polkowniki RKKA w plenu w gody Wielikoj Otieczestwiennoj wojny*, Sankt-Pietierburg 2020.

²² *Sobibor: uzglad po obie storony koluczej prowołoki. Sbornik matierialow*, red. L. Tiejriuszkin, K. Pachaluk, Moskwa 2018; I. Bierkutow, *Wosstanije w łagierie smierti*, Moskwa 2018; I. Wasiliew, N. Swanidze, *Sobibor. Wozwraszczenije podwiga Aleksandra Pieczerskogo*, Moskwa 2018.

grafią. Są wynikiem żmudnej pracy pasjonatów tematu oraz polityki wydawnictw, które zapelniając „białe plamy”, powiększają swą ofertę wydawniczą²³.

Nie da się zaprzeczyć, że tragedia radzieckich jeńców wojennych do dziś mieści się daleko od głównego nurtu historiografii rosyjskiej, zwłaszcza tych publikacji, które są dotowane przez państwo. W nowej, wydanej u schyłku ubiegłego wieku, czterotomowej historii wielkiej wojny ojczyźnianej z 1500 stron tekstu tematyce jenieckiej poświęcono zaledwie 26, z tego jedną trzecią jeńcom niemieckim w niewoli radzieckiej²⁴. Również w oficjalnych publikacjach związanych z siedemdziesiątą rocznicą wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej, dofinansowywanych przez państwo sowitymi grantami, nadano tej problematyce marginalne znaczenie. We wspólnej pracy zbiorowej prominentnych historyków z Rosji, Ukrainy i Białorusi na temat pierwszego, najtragiczniejszego okresu wojny tylko Ukraińcy poświęcili problematyce jenieckiej odrębny fragment tekstu²⁵. W tomie przygotowanym w tym samym czasie przez: Instytut Rosyjskiej Historii Rosyjskiej Akademii Nauk, Główny Zarząd Archiwalny Moskwy i Centralne Archiwum Federalnej Służby Bezpieczeństwa FR, poświęconym wydarzeniom 1941 roku, problematyka jeniecka sygnalizowana jest tylko w jednym artykule²⁶. W kolejnych dwóch tomach, w których omówiono lata 1942 i 1943, pojawia się jedynie kwestia kolaboracji z Niemcami części wziętych do niewoli czerwonoarmistów²⁷, a w tomie dotyczącym 1944 roku zamieszczono artykuł o początkowym etapie repatriacji do ZSRR jeńców i ostarbeiterów²⁸. Podczas międzynarodowej konferencji, zorganizowanej w 2015 roku

²³ Wydanie wspomnianej pracy Marianne Solejm było możliwe przy norweskim wsparciu finansowym.

²⁴ В.К. Лужеренко, *Трагедия миллионов*, в: *Wielikaja Otieczestwiennaja wojna 1941–1945*, kn. 4, *Narod i wojna*, red. W.A. Prońko, Moskwa 1999, s. 168–204.

²⁵ *Судьба советских военнопленных на территории Украины*, в: *1941 год. Страна в огне. Историко-документальное издание*, kn. 1, *Oczerki*, red. A.A. Kowaleniya, W.A. Smolij, A.O. Czubarjan, Moskwa 2011, s. 661–673.

²⁶ В.П. Марочко, *Истребительная политика нацистов на оккупированной территории Смоленской области*, в: *Wielikaja Otieczestwiennaja wojna. 1941 god*, red. W.S. Christoforow, Moskwa 2011, s. 323–344.

²⁷ И.В. Иванов, *К истории предательства генерала Власова (по материалам Центрального архива ФСБ)*, в: *Wielikaja Otieczestwiennaja wojna. 1942 god*, red. W.S. Christoforow, Moskwa 2012, s. 285–326; *Формирование антисоветских воинских частей из местного населения и военнопленных*, [в:] *Wielikaja Otieczestwiennaja wojna. 1943 god*, red. W.S. Christoforow, Moskwa 2013, s. 555–559 *Обзор Главного разведывательного управления РККА о политике нацистов на оккупированной территории*.

²⁸ В.Н. Земсков, *Начальный этап репатриации советских военнопленных и интернированных граждан*, в: *Wielikaja Otieczestwiennaja wojna. 1944 god*, red. W.S. Christoforow, Moskwa 2014, s. 373–398.

przez Uralski Uniwersytet Federalny im. Borysa Jelcyna, z okazji okrągłej rocznicy zwycięstwa, radzieckim jeńcom wojennym nie poświęcono wcale uwagi²⁹.

Niewiele lepiej było w kolejnych latach. Śledząc w miarę uważnie rosyjskie konferencje historyczne, tylko raz spotkałem się z wydarzeniem poświęconym właśnie problematyce jenieckiej – konferencja „Jeńcy radzieccy: opór, kolaboracja, pamięć” odbyła się w październiku 2018 roku w Nowosybirsku³⁰. W zaplanowanej na czerwiec 2020 roku konferencji z cyklu „Historia stalinizmu” – cieszącego się wsparciem finansowym państwa rosyjskiego – poświęconej 75 rocznicy zakończenia wojny, dla uczestników przewidziano 11 grup zagadnień. Problematyka jeniecka znalazła się jedynie na marginesie jednej z nich – „Armia, kadry wojskowe i doświadczenie bojowe, jeńcy wojenni”. W czasie międzynarodowej konferencji, która niedawno odbyła się na Rosyjskim Państwowym Uniwersytecie Humanistycznym w Moskwie z okazji 75 rocznicy zakończenia wojny, problematyce pamięci o jeńcach poświęcony został „okrągły stół”: *Jeńcy Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w „niewoli” pamięci historycznej*³¹.

Za istotne wydarzenie, i to na arenie międzynarodowej, należy uznać otwarcie w grudniu 2017 roku „Międzynarodowego centrum badawczego II wojny światowej” i Muzeum Jeńców Radzieckich w Mariborze, w Słowenii. Placówka powstała z inicjatywy i w znacznej mierze została sfinansowana przez Federację Rosyjską. Mieści się na terenie byłego niemieckiego obozu jenieckiego Stalag XVIII D, w którym podczas wojny poniosło śmierć około 5 tysięcy radzieckich jeńców³². Pewne zdziwienie może budzić jedynie fakt, że powołania podobnej instytucji strona rosyjska nie zaproponowała Polsce. Wszak w obozach jenieckich utworzonych w przededniu wybuchu wojny 1941 roku na terenach Generalnego Gubernatorstwa tylko pierwszej, strasznej zimy 1941/1942 roku umierało po kilkadziesiąt tysięcy czerwonoarmistów, a w obozie w Zamościu zmarli wówczas nawet generałowie Armii Czerwonej.

²⁹ Zob. opublikowane materiały: *70-letije Wielikoj Pobiedy. Istoriceskij opyt i problemy sowriemiennosti, cz. I-II*, red. A.W. Spieranskij, Jekatierinburg 2015.

³⁰ Программа научной конференции «Советские военнопленные сопротивление, коллаборационизм, память», Новосибирск 21–24 октября 2028 г. [w zbiorach autora].

³¹ Программа международной научной конференции «Вторая мировая война в современном академическом и общественно-политическом дискурсах», Москва 20–21 октября 2020 г. [w zbiorach autora].

³² Zob. stronę internetową: mrc-maribor.com/шталаг-хviii-д.

*

Mimo upływu sześciu lat od czasu, kiedy zakończył się kierowany przeze mnie projekt badawczy „Jeńcy radzieccy na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej”, nadal uważam, że tragedia oficerów i szeregowych żołnierzy Armii Czerwonej, których miliony dostało się do niemieckiej niewoli pozostaje „zapomnianym ludobójstwem”. Kiedy na przełomie lat 2017/2018, wraz z pracownikami Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, które było inicjatorem projektu i go w całości sfinansowało, uczestniczyłem w spotkaniach na temat świeżo przetłumaczonej na rosyjski i wydanej w Petersburgu monografii zbiorowej na ten temat, nie pojawił się na nich przedstawiciel choćby jednego z rosyjskich mediów głównego nurtu. O wypowiedzi dla słuchaczy zwróciły się jedynie „niszowe” rozgłoszenie radiowe – „Echo Moskwy” i „Swoboda”. Świadczy to o marginalnym zainteresowaniu instytucji państwa rosyjskiego tematyką radzieckich jeńców wojennych z okresu II wojny światowej. To zaś jest spowodowane brakiem obecności jeńców w polityce historycznej, co przekłada się naturalnie na pamięć o nich, dziś pielęgnowaną przez wąskie grono specjalistów i może jeszcze rodziny, jeśli mają świadomość jenieckiej przeszłości swych dziadów i pradziadów. Można to uzasadnić tylko jednym. Poważna debata na temat jeńców musiałaby zawrzeć w sobie konieczność odpowiedzi na pytanie o przyczyny tak gremialnego oddawania się obywateli radzieckich w mundurach do niewoli, szczególnie w pierwszym okresie wojny. A w ramach tej odpowiedzi musiałaby się pojawić analiza przyczyn sprzeciwu, choćby biernego, znacznej części radzieckiego społeczeństwa. Chłopi ukraińscy i kazachscy, doświadczeni potwornie przez kolektywizację, nie pałali, delikatnie rzecz ujmując, ciepłymi uczuciami do WKP(b). Także w części korpusu oficerskiego Armii Czerwonej, który przeszedł gehennę wielkiej czystki, rodził się bunt wobec systemu stalinowskiego, czego świadectwem była postawa generała Własowa i jemu podobnych. Dziś ten system jest ponownie gloryfikowany, a z oficjalnej polityki historycznej i tym samym pamięci stara się wymazać wszelkie jego negatywne strony.

BIBLIOGRAFIA

- 70-letije Wielikoj Pobiedy. Istoriczeskij opyt i problemy sowriemiennosti, cz. I-II*, red. A.W. Spieranskij, Jekatierinburg 2015.
- Aleksandrow K.M., *Oficerskij korpus armii gienierał-lejtienanta A.A. Własowa 1944–1945*, Moskwa 2009.

- Aleksandrow K.M., *Russkije soldaty Wiermachta. Gieroi ili priedatieli*, Moskwa 2005.
- Bielakow W.W., *Russkije soldaty w Siewiernoj Afrikie (1940–1945 gg.)*. *El-Ałamejn: niezwiestnyje stranicy wojny*, Sankt-Pietierburg 2017.
- Bierkutow I., *Wosstanije w lagierie smierti*, Moskwa 2018.
- Czujew S., *Proklatyje soldaty. Priedatieli na storonie Trietjego reicha*, Moskwa 2004.
- Formirowanije antisowietskich wojskich czastiej iz miestnogo nasielenija i wojennoplennych*, w: *Wielikaja Otieczestwiennaja wojna. 1943 god*, red. W.S. Christoforow, Moskwa 2013, s. 555–559.
- Grif siekrietnosti sniat. Potieri Woorużennych sił SSSR w wojnach, boje- wych diejstwiujach i woorużennych konfliktach. Statisticzeskoje issle- dowanie*, red. G.F. Kriwoszejew, Moskwa 1993, s. 130–131.
- Iwanow I.W., *K istorii priedatielstwa gienierala Własowa (po matieriałam Centralnogo archiwa FSB)*, w: *Wielikaja Otieczestwiennaja wojna. 1942 god*, red. W.S. Christoforow, Moskwa 2012, s. 285–326.
- Jerin M.Je., Cholnyj G.A., *Tragedija sowietskich wojennoplennych. Istori- ja ształaga 326 (VI K) Zenne 1941–1945 gg.*, Jarosław 2000.
- Kowalew B.N., *Kollaboracyonizm w Rossii w 1941–1945 gg.: typy i formy*, Wielikij Nowgorod 2009.
- Lagieria sowietskich wojennoplennych w Bielarusii 1941–1944. Spra- wozchnik*, red. W.I. Adamuszko i in., Minsk 2004.
- Lużerienko W.K., *Tragedija millionow*, w: *Wielikaja Otieczestwiennaja wojna 1941–1945, kn. 4, Narod i wojna*, red. W.A. Prońko, Moskwa 1999, s. 168–204.
- Maroczko W.P., *Istriebitielnaja politika nacystow na okkupirowannoj tier- ritorii Smolenskoj oblasti*, w: *Wielikaja Otieczestwiennaja wojna. 1941 god*, red. W.S. Christoforow, Moskwa 2011, s. 323–344.
- Maslow A.A., *Captured Soviet Generals. The Fate of Soviet Generals Captu- red by the Germans, 1941–1945*, London–Portland 2001.
- Miasukowszczina. Ształag 352 1941–1944. Dokumienty i matieriały*, red. S.W. Żumar, Minsk 2005.
- Motyka G., *Tragedia jeńców sowieckich w czasie II wojny światowej w pol- skiej historiografii*, w: *Jeńcy sowieccy na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. J. Wojtkowiak, Warszawa 2015, s. 17–34.
- Nowobraniec W.A., *Zapiski wojennego razwiedczika*, „Wojenno-istoricze- skij archiw” 2005, nr 2, s. 101–108.
- Nużdin O., *Gienieraty i połkowniki RKKa w plenu w gody Wielikoj Otiecze- stwiennoj wojny*, Sankt-Pietierburg 2020.
- Postanowlenije Centralnogo komitietu KPSS i Sowietu ministrow SSSR ot 29 ijunia 1956 g. «Ob ustranienii posledstwiuj grubych naruszenij zakonnosti w otnoszenii bywszych wojennoplennych i ich siemiej»*, 29 ijunia 1956 g., w: *Rieabilitacyja: kak eto bylo, fiewral 1956 – nacza-*

- ło 80-ch godow*, sost. A. Artizow, Ju. Sigaczew, I. Szewczuk, W. Chłopow, Moskwa 2003, s. 129–132.
- Prikaz Stawki Wierchownoego gławnokomandowanija Krasnoj armii «O słuczajach trusosti i sdaczew plen i mierach po priesieczzeniju takich diejstwij»*, 16 awgusta 1941 g., w: *1941 god*, red W.P. Naumow, kn. 2, Moskwa 1998, s. 478.
- Rossija i SSSR w wojnach XX wieka. Potieri woorużennyh sił. Statisticzeskoje issledowanije*, red. G.F. Kriwoszejew, Moskwa 2001, s. 237
- Siemiriaga M.I., *Kołlaboracyonizm. Priroda, tipologija i projawlenija w gody Wtoroj mirowoj wojny*, Moskwa 2002.
- Smirnow F.D., *Sowietskije gienierały w plenu*, Moskwa 1999.
- Smysłow O.S., *Plen. Żyżń i smiert' w faszystskich łagieriach*, Moskwa 2014.
- Smysłow O.S., *Stalinskije gienierały w plenu*, Moskwa 2015.
- Snyder T., *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. B. Pietrzyk, Warszawa 2011, zwłaszcza strony 198–208.
- Sobibor: wzglad po obie storony koluczej prowoloki. Sbornik matieriałow*, red. L. Tieriuszkin, K. Pachaluk, Moskwa 2018.
- Solejm M.N., *Sowietskije wojennoplennyje w Norwegii w 1941–1945 gg. Czislennost', organizacyja, riepatriacyja*, Moskwa 2012.
- Sowietskije wojennoplennyje wo wriemia Wtoroj mirowoj wojny na polskich ziemiach*, red. Ja. Wojtkowiak, Sankt-Pietierburg 2017.
- Sud'ba sowietskich wojennoplennyh na tierritorii Ukrainy, w: 1941 god. Strana w ognie. Istoriko-dokumentalnoje izdanije, kn. 1, Oczerki*, red. A.A. Kowalenia, W.A. Smolij, A.O. Czubarian, Moskwa 2011, s. 661–673.
- Sztrajt K., *„Oni nam nie towariszczii”*. *Wiermacht i sowietskije wojennoplennyh w 1941–1945 gg.*, Moskwa 2009, s. 87.
- Wasiliew I., Swanidze N., *Sobibor. Wozwraszczenije podwiga Aleksandra Pieczerskogo*, Moskwa 2018.
- Wielikaja Otieczestwiennaja biez grifa siekrietnosti. Kniga potier'*, red. G.F. Kriwoszejew, Moskwa 2010, s. 41.
- Zienskow W.N., *Naczalnyj etap riepatriacyi sowietskich wojennoplennyh i intiernirowannyh graždan*, w: *Wielikaja Otieczestwiennaja wojna. 1944 god*, red. W.S. Christoforow, Moskwa 2014, c. 373–398.

www.odb-memorial.ru

www.pamyat-naroda.ru.

<https://pamyat-naroda.ru/heroes/Рымашевский Богдан Казимирович>.